

Про «поганські камені» в Карпатах

М. С. Бандрівський

У сучасній археологічній літературі зустрічаємось із твердженням, що Карпати відносяться до території, яка позбавлена пам'яток петрогліфічного мистецтва¹. Це дивує, якщо зважити, що карпатські «lapides paganorum» — «поганські камені», на яких вибиті зображення людей і тварин, згадуються вже в середньовічних джерелах². Вперше наскельні зображення у Східних Карпатах були описані у середині минулого століття І. Вагілевич³. Науковий інтерес до цього виду пам'яток поживався в 30-х рр., коли відкрито петрогліфи на Гуцульщині⁴.

Урицький петрогліфічний комплекс — найбагатший серед відомих у Східних Карпатах пам'яток наскельного мистецтва. Про скелі в Уричі згадується в численних публікаціях М. Ф. Рожка, присвячених давньоруській фортеці Тустань, широке вивчення якої почалось у 1978 р.⁵ Крім слідів від давньоруської забудови, на скелях виявлені численні знаки і зображення, які не можуть мати відношення до конструкцій фортеці. Робота по їх фіксації і вивченню проводилась М. Ф. Рожком у 1982 і 1985 рр. у складі архітектурно-археологічної експедиції під керівництвом Л. І. Крушельницької.

Скелі, де зафіксовані петрогліфи, знаходилися у 1,5 км на північний схід від с. Урич в урочищах Камінь, Гострий Камінь, Мала Скеля і Жолоб. Центральна група — «Камінь» домінує серед інших скель, піднімаючись над долинами ріки Стрий на 75 м. Розміщені паралельно скельні складки утворюють ніби природні стіни, 15—20 м висоти. Гострий Камінь і Мала Скеля знаходились у 1,2 км на північний захід від Каменю; група Жолоб стоїть окремо на відстані 120—150 м на південь від Каменю.

В Уричі відкрито близько 270 петрогліфів. Більшість з них має вигляд кола або диску 0,5 м в діаметрі з лункою посередині. Подібні знаки прийнято називати солярними⁶. Однак ми будемо дотримуватись цього терміну лише як назви, не поширюючи її на внутрішній зміст петрогліфів, які можуть мати або не мати відношення до сонця. Існує ще ряд антропоморфних зображень, серед яких виділяється, розмірами (2,5×1,5) і монументальністю, зображення людського обличчя-личини. Не менш цікавою є група петрогліфів лінійно-геометричного характеру, до якої відносяться спіралі, лунки, хрестоподібні фігури, а також — і зооморфні: вершник на коні і вовк, що наздоганяє лося.

Майже всі солярні знаки вибиті на поверхні скельних «стін» на висоті від 1,8 до 20 м і за розміщенням тяжіють до ділянок, які протягом усього дня освітлюються сонцем. Основна кількість цих знаків знаходиться на Камені, помітно згрупована з його південно-західного боку. Простежується чіткий взаємозв'язок між знаками в межах однієї групи. Останні не перемежовуються, а кожна з них займає окрему ділянку скель. Це є доказом того, що існувала певна система у розміщенні знаків. У зв'язку з цим виникла потреба і в розробці системи

¹ Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР.— М., 1980.— С. 44, 54—55; Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству.— М., 1969.— С. 213, 214, 225.

² Sklenár K. Slepé ulički archeologie.— Praha, 1977.— S. 127—136; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej.— Lwów, 1918.— S. 65—66, 251—253, 270—271.

³ Wagilewicz I. Berda w Uryczu // Lwów, 1843.— N VI.— S. 3—17.

⁴ Ber W. Poszukiwania archeologiczne w pow. Kosowskim, wój. Stanisławowskie // Z otchłani wieków.— Poznań, 1936.— R. XI.— S. 7—100.

⁵ Рожко М. Ф., Крушельницькая Л. И. Исследование уникального памятника древнерусской культуры в Карпатах // АО 1979.— М., 1980.— С. 328.

⁶ Щепинский А. А. Солярные изображения эпохи бронзы из Крыма // СА.— 1961.— № 2.— С. 227—231.

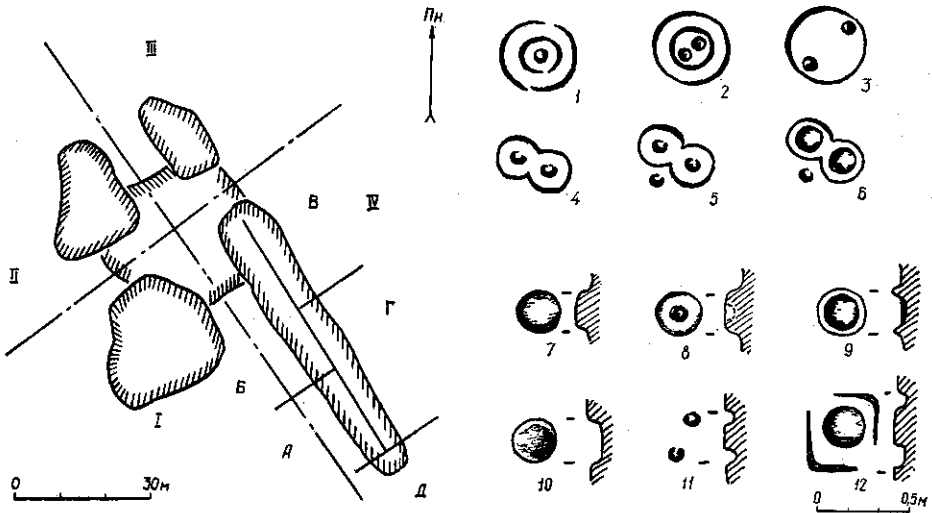

Рис. 1. Схема розміщення секторів і комплексів на скельній групі в урочищі Камінь поблизу с. Урич.

Рис. 2. Різновидності солярних знаків: 1 — «концентричні»; 2, 3 — «бінарні», 4—6 — «вісімкоподібні»; 8, 9 — «лунка з обідком»; 11 — «лунки»; 7, 10, 12 — варіації.

фіксації, яка повинна включати картографування і нумерацію зображень⁷. Розроблена нами система складається з чотирьох розділів: урочище, сектор, комплекс, петрогліф. Під «урочищем» розуміємо назву місцевості, де знаходиться та чи інша група скель. «Сектор» фіксує природне розташування скельних стін. «Комплекс» означає групу петрогліфів одного виду із спільною територією поширення (рис. 1). Межі між комплексами визначаються візуально за характерними особливостями скелі (розломи, тріщини, карнизи тощо). Далі в середині комплексу йде суцільна нумерація петрогліфів. Якщо при індексуванні один з них буде пропущено, тоді його можна вставити, не ламаючи всієї системи. Таким чином, кожний знак має індивідуальний номер.

Опис петрогліфів починаємо від класифікації солярних знаків за типами:

Тип лунки. Круглі заглиблення діаметром 5—7 см, глибиною 3—4 см (рис. 2, 11). Відомі в 30-ти екземплярах, що розташовані з південного і південно-західного боку скель на висоті 2—5 м.

Тип «лунка з обідком». Знаки мають вигляд лунки, оточеної колом діаметром від 0,3 до 0,5 м. Вони помітно згруповані з південно-західного боку Каменю в комплексах А і Б (рис. 2, 8, 9). Цей тип нараховує близько 120 екземплярів і має найбільшу кількість варіацій форми диска, квадрата або еліпса з лункою у середині. Діаметр останньої змінюється залежно від розмірів знаку.

Тип «концентричні». Мають вигляд двох концентричних кілець з лункою посередині (рис. 2, 1). Відомі в 9 екземплярах, які знаходяться в IV-му секторі Каменю в комплексі «В» на площі близько 80 м². Середній діаметр знаків 0,35—0,5 м. Окремі з них зберегли сліди прошліфування.

Тип «вісімкоподібні». Знак у вигляді двох поєднаних дисків з лунками посередині величиною 0,4—0,6 м (рис. 2, 4—6; рис. 3). Розташовані в IV-му секторі Каменю по обидва боки скель на висоті 5—13 м. Привертає увагу те, що кожен знак, незалежно від того, з якого боку скелі вибитий, обов'язково нахилений вліво.

Тип «бінарні». Представляють собою диск або коло діаметром близько 0,5 м, з двома парно чи біполярно розташованими лунками

⁷ Шер Я. А. Петроглифы Средней и Центральной Азии.— М., 1980.— С. 60—63.

(рис. 2, 2, 3; рис. 4). Вони вибиті на висоті 1,8 м і 9 м в комплексі Г. Знаки цього типу нечисленні (3 екз.), проте найскладніші за будовою.

Окрему групу складають поодинокі знаки, які важко віднести до конкретного типу, але які займають помітне місце в петрогліфічному комплексі (рис. 2, 7, 10, 12). Наприклад, у комплексі Б зафіксовано знак у вигляді врубаного в скелю квадрата із стороною 0,6 м, в середині якого технікою контррельєфу залишено диск діаметром 0,4 м (рис. 2, 12). Знак вибитий окремо від інших зображень на висоті 9 м від підніжжя скель. У комплексі Д, ліворуч личини, на відстані 1,5 м від неї знаходиться знак у вигляді нечітко врубаного квадрата, розміром близько 60 см, в середині якого вміщене кільце з лункою. Цікаву різновидність на скельній групі Камінь представляють природні пісковикові концентрації зі слідами підтесування, здебільшого, по краях і в центрі, які мають округлу або сферичну форму діаметром 0,3—0,5 м.

У процесі картографування петрогліфів помічена особливість: складність морфологічної основи знаку оберненопропорційна його кількості, тобто чим складніший знак, тим він менший. Відзначено, що солярні знаки не мають вигляду чітких геометричних фігур, а є ніби не-

Рис. 3. С. Урич, урочище Камінь, солярний знак типу «вісімкоподібні» (фото).

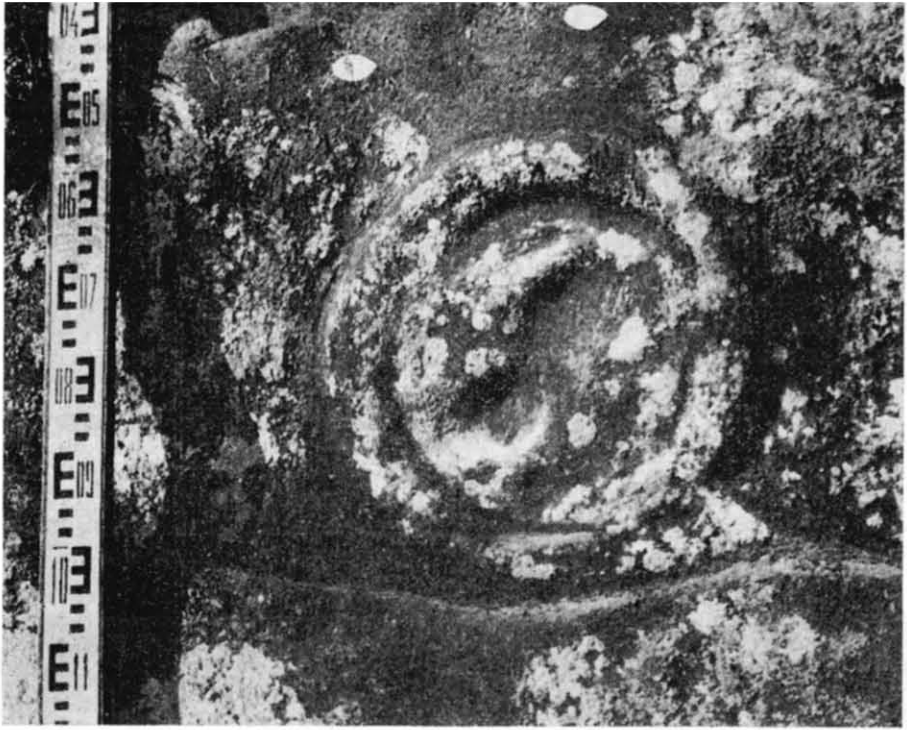

Рис. 4. С. Урич, урочище Камінь, солярний знак типу «бінарні» (фото).

дбалим наслідуванням кола чи диску. Мабуть, основним був сам факт нанесення знаку, а не його зовнішній вигляд. Це приводить до думки, що знаки були вибиті лише з метою фіксації певних подій або явищ з навколишнього життя, а не сприймалися як художні елементи.

Зображення людського обличчя, про яке йшлося, виявлено в IV-му секторі Каменю в комплексі Д. Велике обличчя розмірами $2,5 \times 1,5$ м вибите над входом до невеликої напівпечери-навісу і орієнтоване точно на південь (рис. 5). Контур і деталі обличчя передані за допомогою трьох місяцеподібних заглиблень і серії рельєфних ліній. Верхня лобова частина переходить у нешироку площадку — 2×3 м і має сліди сильного обпалу. До цієї площадки веде скельний карниз шириною 1,5 м і довжиною 12 м, вирубаний з північно-східного боку Каменю.

Праворуч від личини, на відстані 7 м на північний схід знаходиться округла плита розмірами $2,7 \times 3$ м, якій умовно дано назву «жертвник». У 1982 р. під південним краєм цієї плити знайдено три дископодібні кам'яні фігури діаметром 25—30 см. Дві з них лежало поряд, наполовину занурені в ґрунт, третя знаходилась окремо, метром нижче. При складанні дві з них прилягли одна до одної рівно по краях, третя, що лежала окремо, без пари.

Композиції з зооморфними зображеннями знаходяться в центральній ущелині Гострого Каменю, підхід до якої важкодоступний. Одна з композицій складається з трьох фігур: вершника на коні (рис. 6, 1) та вовка, який наздоганяє лося (рис. 7). Хижак має підкреслено довгий тулуб; витягнутий назад хвіст, два настовбурчені вуха і довгу оскалену пащу з двома гострими зубами. Лось, на відміну від вовка, зображений більш реалістично: має короткий міцний тулуб, горб над лопаткою, округлий круп з хвостиком і довгі стрункі ноги. На голові у нього роги, що зображені у вигляді широкої трикутноподібної «лопати» з низкою коротких відростків. Третя фігура композиції — вершник, представлена в статичній, має своєрідні пропорції. Тулуб коня надто видовжений у вигляді продовгуватої, ледве заокругленої на кінцях смуги.

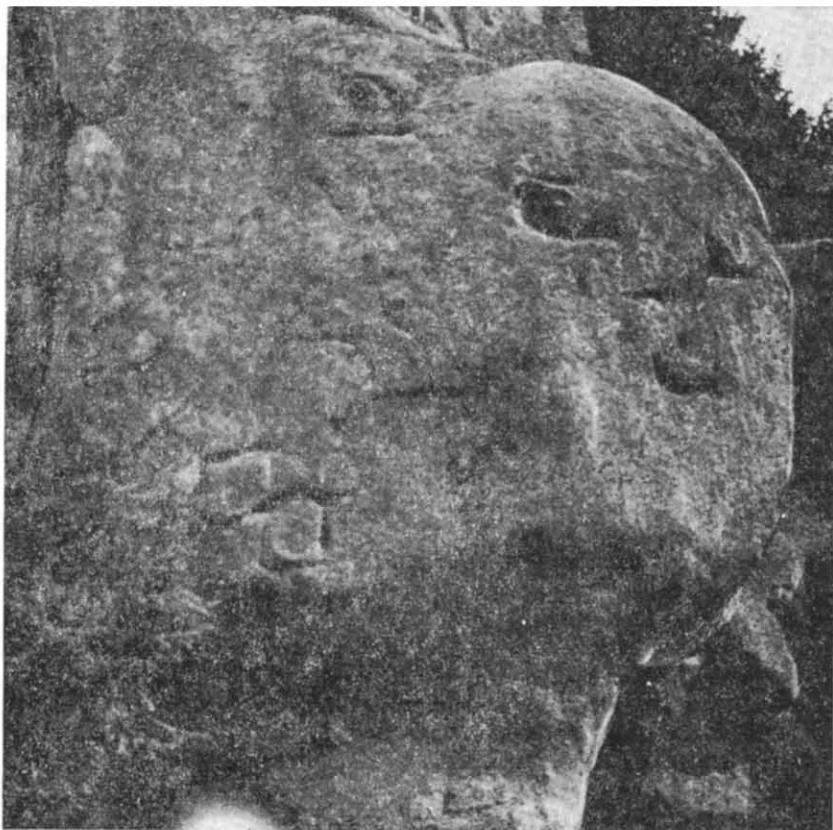

Рис. 5. С. Уроч, урочище Камінь, антропоморфне зображення (фото).

Навколо композицій вибито близько 25 луночок діаметром до 1 см.

Петрогліфи лінійно-геометричного характеру виявлені в цій же ущелині Гострого Камню, на висоті 15 м над зооморфною композицією. Представлені зображенням рогу і п'яти поєднаних спіралей (рис. 6, 2). На відстані 1,5 м ліворуч від них знаходиться ще ряд фігур, серед яких виділяється коло з

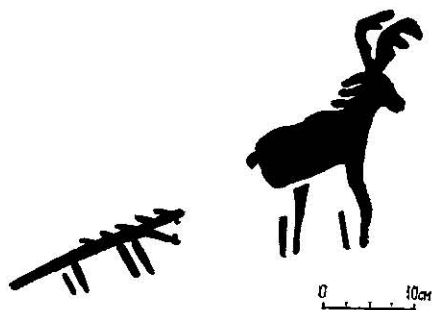
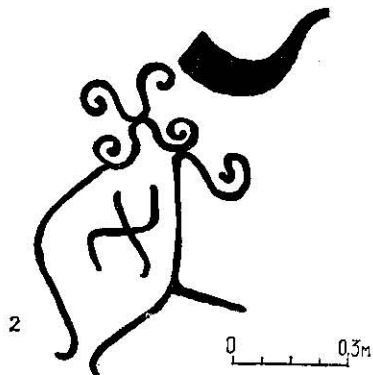

Рис. 6. С. Уроч урочище Гострий Камінь. Петрогліфи: 1 — зооморфні, 2 — лінійно-геометричні.

Рис. 7. С. Уроч, урочище Гострий Камінь, зооморфні петрогліфи. Сцена переслідування вовком лося.

шістьма радіусами. Подібні знаки в літературі відомі під назвою «коло-есо Юпітера»⁸.

На віддалі 200 м на південь від Каменю, на вершечку центральної скелі в урочищі «Жолоб» виявлено 7 півметрових заглиблень, які розташовані на продовгуватій платформі шириною 1,5—3 м. У середньому діаметр жолобків 50—70 см. Вони заглиблені до 0,5 м. Стінки вертикальні, плавно переходять у дно. На кількох жолобках помітні сліди від інструмента у вигляді серії затертих луночок діаметром 1,5—2 см.

Зупиняючись на особливостях нанесення петрогліфів, слід сказати, що так звані солярні знаки вибиті в техніці заглибленого рельєфу із застосуванням контррельєфних позицій. Подібна техніка відома в скульптурній практиці і нанесені в такий спосіб зображення носять назву «койланогліфів»⁹. Це дає підстави виділити особливий вид петрогліфів: койланогліфи, що, як вважають дослідники, виникли шляхом поглиблення контурів наскельних рисунків¹⁰. За попередніми спостереженнями більшість койланогліфів вибита металевим знаряддям типу зубила. На завершальній стадії знак, очевидно, прошліфовували. Для цього міг використовуватись шматок кварцу чи обсидіану або тверда пісковикова конкrecioя. Визначити тип знаряддя більш точно, поки що, неможливо, оскільки різні умови вивітрювання по-різному зберігають краї вибитих зображень, форма яких є головною ознакою для визначення інструмента¹¹.

Зооморфні петрогліфи і спіралі наносили технікою вибивання, серією дрібних глибоких крапок. У деяких випадках крапки рідші і відстань між окремими ударами становить 3—5 мм. Але, здебільшого, зображення виконані ретельно; крапки знаходять одна на одну, що в результаті утворює майже суцільну лінію. Цей прийом нанесення петрогліфів можна характеризувати, вслід за А. І. Берштамом, як тіневий¹². Другий прийом — контурний, при якому зображення вибивалось досить товстою лінією: 2—3 крапки в ряд. Такий спосіб застосовувався як виняток, для підкреслення окремих деталей, наприклад, рогів у дося, хоча в цілому лось був виконаний у тіневій техніці.

Прямі аналогії солярним знакам на території Європейської частини СРСР невідомі. Найближчі за стилем зображення знаходяться у Болгарії в Родопських горах¹³. І. Венедіктов називає їх «дисковіте» або «кръгове на скалата» і датує гальштатським часом. У Палеокастро він виявив 140 наскельних знаків у вигляді кола, лунки і диску діаметром від 25 до 90 см. Одні з них суцільні і виступають над поверхнею скелі на 3—5 см, інші вдовбані у глибину і мають посередині лунку. Знаки згруповані по два або три, нерідко горизонтально або вертикально. Деякі поодинокі і вигравіювані на зверненій до сонця площині скель. Цікаво відзначити, що в Палеокастро, як і в Уричі, знайдено величезне антропоморфне зображення «голови-Сонця», яка дивиться на схід. Порівнюючи урицькі наскельні зображення з петрогліфами Родоп неважко помітити, що перші значно різноманітніші і багатші за оформленням. В Уричі є всі основні типи знаків Палеокастро і, крім того, три типи знаків, невідомих в Болгарії: бінарні, вісімкоподібні, концентричні. Техніка нанесення дуже близька, а в деяких випадках ідентична урицькій. Хоча І. Венедіктов і не займався спеціально дослідженням техніки, але за опублікованими зарисовками і фотографіями видно, що деякі петрогліфи виконані технікою контррельєфу, при якій основні елементи зображення наносились не вибивкою, а усуненням поверхні фону навко-

⁸ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 287.

⁹ Мельник А. А. Основные закономерности построения скульптурного рельефа.— М., 1985.— С. 7.

¹⁰ Мельник А. А. Указ. соч.— С. 3.

¹¹ Шер Я. А. Указ. соч.— С. 174.

¹² Берштам А. И. Наскальные изображения Саймалы-Таша // СЭ.— 1952.— № 2.— С. 50—67.

¹³ Тракийски паметници. Мегалитите в Тракия.— София, 1976.— Т. 1.— С. 159—160.— Обр. 343—349, 351, 353.

ло знаку¹⁴. Отже, як вважають дослідники, якщо на близьких у часі, але віддалених один від одного пам'ятках, зображення одного виду виконані в однаковій художній манері, то можна припустити переміщення їх творців, оскільки самі ці пам'ятки залишалися нерухомими¹⁵.

У комплексі урицьких петрогліфів ми виділили три художньо-технічні прийоми, які відрізняються між собою як у композиційному, так і в сюжетному плані. Співпадання названих ознак дозволяє розділити петрогліфи на три різні хронологічні групи: перша група, яка включає солярні знаки за аналогіями з Родоп, може бути датована епохою гальштату. Друга група, в якій основний сюжет зображень—переслідування тварин і спіралеподібні завитки, має відношення до символіко-реалістичної манери скіфських культур¹⁶, може співпадати з часом поширення впливів цієї культури на захід. Третя група представляє особливий різновид петрогліфів — жолобки. Базуючись на порівнянні їх з аналогічними жолобками з території чесько-моравського порубіжжя, які, як вважають, можуть мати відношення до епохи становлення раннього слов'янства, є підстави пов'язувати урицькі зображення з раннім середньовіччям¹⁷. Додаткові дані, які можна було б використати для датування і визначення культурної належності — це наявні пам'ятки в околицях Урича: розташований на віддалі 3,5 км на південь від нього найбільший в межах західних областей України могильник культури фракійського гальштату, а також поселення ранньоскіфського часу в с. Крушельниця поблизу Урича¹⁸. Третю з виділених груп підтверджує наявність в Уричі культурного шару і залишків наскельної забудови IX—X ст.¹⁹

Таким чином, за попередніми даними можемо припустити, що виявлені в Уричі три групи петрогліфів репрезентують три хронологічні етапи: передскіфського, скіфського і ранньосередньовічного часу. Знайдено реальні підтвердження повідомленням середньовічних авторів про «поганські камені» в Карпатах. Поряд з широковідомими петрогліфами Карелії, Кавказу і Уралу почала проявлятися ще одна — Північно-карпатська зона наскельного мистецтва. Отже, до археологічного, історичного і мовознавчого досліджень стародавньої історії Прикарпаття можна підключити ще один не менш важливий фактор — петрогліфічні джерела.

Н. С. Бандрицький

О «ПОГАНСКИХ КАМНЯХ» В КАРПАТАХ

Статья посвящена предварительным итогам работ петроглифического отряда Карпатской архитектурно-археологической экспедиции ИОН АН УССР. Рассматриваются наскальные изображения Урича — одно из наибольших скоплений петроглифов в северных предгорьях Украинских Карпат. Численность изображений превышает 270 экз. Около 70% составляют солярные знаки в виде круга или диска 0,4—0,6 м в диаметре, с лункой посередине. Солярные знаки подразделяются на 5—6 типов с вариациями внутри каждого из них. В отдельную группу выделены антропоморфные и зооморфные изображения. Интерес представляет личина — человеческое лицо размером 2,5×1,5 м, которая выбита в технике углубленного рельефа на высоте 4 м. Из зооморфных петроглифов выделяется сцена преследования волком лося, а также всад-

¹⁴ Там же. — С. 159. — Рис. 343—349, 351—353.

¹⁵ Шер Я. А. Алгоритм распознавания стилистических типов в петроглифах (К теории стиля в первобытном искусстве) // Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях. — М., 1977. — С. 127.

¹⁶ Акишев К. А. Саки азиатские и скифы европейские (общее и особенное в культуре) // Археологические исследования в Казахстане. — Алма-Ата, 1973. — С. 45.

¹⁷ Sklenář K. Slepe ulički... — S. 127—136.

¹⁸ Крушельницкая Л. И. Могильник конца бронзового века в Сопоте // SA. — 1979. — XXVII, 2. — С. 291—316; Крушельницка Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1978. — С. 93—111.

¹⁹ Рожко М. Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь: культура і традиції. — К., 1982. — С. 19.

ник на коне. Группа петроглифов линейно-геометрического характера представлена спиралями, спиралеобразными завитками, крестовидными фигурами и др.

Разработана методика фиксации на скальных изображениях, состоящая из пяти уровней, а также шкала вариантов техники выбивки, в которой предусмотрены различные виды следов инструмента.

На основе предварительных наблюдений выделяются две крупные хронологические группы петроглифов: предскифского и скифского периодов. Сравнительно меньше раннесредневековых. Таким образом, среди широкоизвестных изображений Карелии, Кавказа и Урала начала проявляться еще одна — Северокарпатская зона на скального искусства.

N. S. Bandrivsky

ON "PAGANIAN STONES" IN THE CARPATHIANS

The paper is devoted to the preliminary results of work of the petroglyphic group of the Carpathian architectural-archaeological expedition of the Institute of Social Sciences of the Ukr. SSR Academy of Sciences. The rock carvings of Urich, one of the greatest clusters of petroglyphs in the northern foothills of the Ukrainian Carpathians, are considered. The number of images exceeds 270 pieces. Solar signs in a form of a circle or a disc 0.4-0.6 m in diameter, with a hollow in the middle amount to about 70%. The solar signs are subdivided into 5-6 types with variations inside each of them. Anthropomorphic and zoomorphic images are distinguished as a separate group. A mask — a human face of 2.5×1.5 m which is carved as a deepened relief at a height of 4 m is of interest. A scene, where an elk is pursued by a wolf, as well as a picture of a rider on the horse are noticeable among zoomorphic petroglyphs. A group of petroglyphs of the linear-geometrical character is represented by spirals, spiral-like flourishes, cross-like figures, etc.).

A procedure of fixation of rock carving consisting of five levels is developed as well as a scale of variants of the carving technique embracing different types of tool traces.

Basing on the preliminary observations two large chronological groups of petroglyphs are distinguished: Prescythian and Scythian periods. The number of early-middle-age carvings is considerably less. Thus, among the widely known images of Karelia, of the Caucasus and the Urals one more zone of the rock carving art appears — the North Carpathian zone.

Одержано 02.06.86.